

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕЗАКОННЕ ОДЕРЖАННЯ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ

Проаналізовано практику досудового провадження у справах про незаконне одержання банківського кредиту, визначено коло проблем, що виникають під час розслідування шахрайства та інших злочинів у цій сфері, запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: досудове провадження; незаконне одержання кредиту; шахрайство; банківське кредитування; розслідування злочинів.

Проанализирована практика досудебного производства по делам о незаконном получении банковского кредита, определен круг проблем, возникающих при расследовании мошенничества и других преступлений в данной сфере, предложены пути их решения.

Ключевые слова: досудебное производство; незаконное получение кредита; мошенничество; банковское кредитование; расследование преступлений.

In the article practice of pre-trial production is analyzed in matters about the illegal receipt of bank credit, the circle of problems, arising up at investigation of swindle and other crimes in this sphere is certain, and also the ways of their decision are offered.

Keywords: pre-trial production; illegal receipt of credit; swindle; bank crediting; investigation of crimes.

умовах глобалізації світової економіки та змін у фінансовій системі України, **В**зумовлених новаціями в законодавстві та затяжною економічною кризою, трапляються нові вияви злочинності на грошово-кредитному ринку. Концентрація коштів як у готівковій, так і в безготівковій формах, різноманітність фінансових інструментів з різним ступенем їх захищеності, широке клієнтське поле – усе це перетворює банківські установи на об'єкт злочинних посягань в усьому світі.

За оцінкою міжнародної аудиторської компанії “Price Waterhouse Coopers”, збиток банківського бізнесу в європейських країнах від шахрайства становить близько 33 млрд дол. США щорічно [1].

За даними вітчизняної статистики, протягом 2007–2010 рр. у сфері банківської діяльності викрито понад 10 тис. злочинів, з яких питома вага шахрайств, учинених безпосередньо в банках, становить майже третину. За 2008–2010 рр. порушено на 25,0 % більше, ніж за минулий період, кримінальних справ про злочини, збитки за якими становлять понад 100 тис. грн. Упродовж останніх трьох років лише з мережі філій банку “Надра” надійшло понад 2 тис. заяв і повідомлень про незаконне заволодіння коштами цієї фінансової установи обсягом близько 4 млрд грн [2, с. 13].

Протидія злочинам у банківському секторі є актуальною проблемою діяльності правоохоронних органів, що зумовлено кількома чинниками.

По-перше, вияви шахрайства в банківській сфері не лише завдають збитків власне банкам і їх вкладникам, а й негативно впливають на стабільність усїєї фінансової системи.

По-друге, ці злочини мають високу латентність, оскільки не всі керівники фінансових установ звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами (побоюючись за ділову репутацію своїх організацій). У більшості випадків, попри заподіяні значні збитки, банківські установи належним чином не організують претензійно-позовну роботу, а обмежуються поданням заяв до правоохоронних органів, що ускладнює доказування в порушених справах.

По-третє, злочинці всіляко приховують свої дії, зокрема, використовують послуги фіктивних підприємств, маскують справжні наміри за допомогою удаваних юридичних угод, а також злочинні наслідки під “невдалу” господарську діяльність, із застосуванням сучасної комп’ютерної та оргтехніки підроблюють бухгалтерські та інші документи, уживають заходів щодо відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом.

За статистичними даними, шахрайство як спосіб незаконного одержання банківського кредиту становить понад 80,0 % від загальної кількості злочинів, що реєструють у цьому сегменті фінансового ринку. З обманним одержанням і неповерненням кредитів пов’язані найбільші втрати вітчизняних банків. Усі шахрайські дії у сфері банківського кредитування доцільно розподілити на дві групи:

- 1) шахрайства у сфері кредитування суб’єктів господарювання;
- 2) шахрайства у сфері споживчого кредитування [3, с. 256].

Проблеми кваліфікації та розслідування незаконного одержання кредиту суб’єктами господарювання загалом досліджені вченими-криміналістами [4–7]. Водночас у підручниках з криміналістики, навчальних посібниках, виданих останніми роками, питання розслідування цих злочинів зазвичай викладають “за давньою практикою” без урахування змін у способах і технологіях злочинної діяльності.

Типовою є схема, за якої на першому етапі діяльності шахраї створюють не менше ніж дві фірми, що є суб’єктами господарювання, на які планується одержати кредити. Їх засновниками (учасниками) є ті самі особи. Здебільшого керівниками цих фірм (директором і головним бухгалтером) призначають підставних осіб, які не мають відповідної кваліфікації для виконання покладених на них обов’язків, тому беззаперечно

виконують вказівки осіб, які їх найняли. Водночас одна з фірм є одержувачем кредиту, інша – партнером за угодами купівлі-продажу, поставок тощо, які обґрунтовують необхідність і господарську доцільність одержання кредиту. Цей пакет документів подають до банківської установи (члени злочинної групи нерідко домовляються з працівниками банку), після чого укладають кредитні договори, кредитні ресурси перераховують на рахунок фірми. На завершальному етапі одержані гроші переказують на рахунки заздалегідь дібраних суб'єктів господарювання, після чого за певною схемою кошти потрапляють до кишені учасників злочинної групи.

У вчиненні цих злочинів зазвичай беруть участь кілька осіб: представники підприємства, що є позичальником, фірми-постачальника (підприємства, що зобов'язується поставити товар, на оплату якого одержано кредит), банку, який надає кредит, організацій-посередників, що видали фіктивні гарантійні листи, страхові поліси чи були заставодавцями.

Так, у справі, порушеній за фактом шахрайства з фінансовими ресурсами стосовно службових осіб компанії "Н", встановлено, що на території області одними й тими самими особами засновано дві фірми: "Н" і "Г", між якими укладено низку фіктивних угод на поставку нафтопродуктів. Підприємство "Н" під виконання вказаних угод отримало в банку кредит, що був перерахований "постачальнику" "Г". Перебуваючи між собою у змові, службові особи підприємства "Г" того самого дня повернули на розрахунковий рахунок "Н" отримані від них кошти, у зв'язку з невиконанням зобов'язань за договорами, але до іншого банку. Отримавши в цей спосіб можливість вільного розпорядження кредитними коштами, службові особи "Н" використали їх не за цільовим призначенням на власний розсуд, а в банк, який видав кредит, надали підроблені накладні про нібито отримання від "Г" нафтопродуктів.

Найбільш прихованими є зловживання з кредитними ресурсами з боку самих працівників кредитних підрозділів банку. Аналіз оперативно-слідчої практики свідчить, що типові схеми вчинення злочинів за участю банківських службовців пов'язані з виведенням активів "проблемних" банків шляхом видання кредитів на підставні компанії (де посадовці банку або підконтрольні їм особи є в складі учасників). Особливо великих розмірів досягають суми, що знімають службовці банку з рахунків як вкладників, так і самих банків з використанням доступу до комп'ютерних систем та мереж.

Почастішали випадки незаконного заволодіння фінансовими ресурсами банків шляхом шахрайства у сфері споживчого кредитування, передусім, у збанкрутілих банках або в тих, у яких тривають процедури санації. Одержання кредиту фізичними особами зумовлене заставою та, як правило, обмежується порівняно невеликою сумою коштів. Водночас, за даними Національного банку України, споживче кредитування – найризикованіший вид кредитного бізнесу: на споживчі кредити припадає близько 20,0 % загального кредитного портфеля банків (понад 100 млрд грн) або близько 50,0 % усіх виданих банками позик. Середній відсоток неповернень за споживчими кредитами сягає 15,0 % (близько 15 млрд грн). До 2012 р. експерти прогнозують зростання цього показника до 18,0 %. За даними міжнародної організації "Standart&Poog's", ризик неповернення мають 75,0 % усіх позик громадянам [2, с. 14].

Специфіка цього виду кредитування полягає в тому, що більшу частину позик громадянам банки видають за спрощеною схемою: позичальникові достатньо надати фінансовій установі мінімальний набір документів (паспорт, ідентифікаційний код і довідку про заробітну плату з місця роботи), і кредит він отримає за лічені години. Вітчизняні банки лише останніми роками стали впроваджувати так звані скорингові

системи¹[1], утім, і вони є малоефективними й нерідко пропускають “проблемних” клієнтів.

Способи шахрайства у сфері споживчого кредитування певною мірою визначають особливості організації цього ринку фінансових послуг. Найбільш “популярною” у шахраїв є технологія одержання кредитів за участю підставних осіб. Ці суб’єкти одержують від організаторів підроблені довідки з місця роботи. В окремих випадках підставному учаснику шахрайства повідомляють, що кошти на обслуговування кредиту будуть регулярно сплачуватися, тобто цю особу також вводять в оману стосовно злочинних намірів організатора.

Так, у м. Києві працівники міліції викрили 43-річну С., яка вербувала на цю роль безробітних і п’яниць. Зловмисниця мала офіційний статус директора фірми, яка жодної комерційної діяльності не здійснювала, торгувала на ринку. Там вона і знайшла кількох осіб без постійного місця проживання та певного роду занять, які погодилися взяти для неї кредит на купівлю комп’ютерів. Для цього С. виписала їм довідки про те, що вони нібито працюють у неї на фірмі й одержують там стабільну зарплату. З кожної такої операції С. мала 3–5 тис. грн, а особам, які укладали з банками кредитні договори, видавала з цієї суми 50–100 грн, а то й узагалі пригощала їх випивкою та закускою. Жінка розуміла, що банки в будь-якому разі почнуть висувати претензії до цих підставних позичальників, а коли про це дізнається міліція, чоловіки з переляку вкажуть на неї як на організатора злочину.

Набуває надзвичайної важливості питання підвищення ефективності застосування слідчими норм законодавства про кримінальну відповідальність під час розслідування злочинів у сфері банківського кредитування. Зокрема, кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами з 2001 р. окремо передбачено ст. 222 Кримінального кодексу (КК) України (ст. 148-5 КК 1960 р.). Утім, з огляду на результати слідчої та судової практики, ефективність реалізації матеріалів, що містять ознаки цього злочину, не завжди є достатньою. За даними Головного слідчого управління МВС України, протягом 2008–2010 рр. зареєстровано 4,6 тис. злочинів, передбачених ст. 222 КК України, з яких майже 500 справ (10,9 %) зупинено на підставі п. 1 ст. 206 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України і майже 1,2 тис. (26,0 %) – у зв’язку з неможливістю встановити особу, яка вчинила злочин. Станом на 2010 р. в установах Державної пенітенціарної служби відбуло покарання лише 18 осіб, засуджених за ст. 222 КК України (з них до позбавлення волі – 15).

Має місце негативна тенденція до збільшення справ цієї категорії, зупинених у зв’язку з розшуком обвинувачених (загальна кількість цих справ становить 61,0 % від зупинених). Поряд з об’єктивними причинами, дається у знаки невідповідність застосованих обвинуваченим запобіжних заходів, серед яких слідчі переважно обирають підписку про невиїзд (у 90,0 %). Ураховуючи, що значну кількість цих справ (понад 60,0 %) порушують за злочинами невеликої та середньої тяжкості (ч. 1, 2 ст. 190, ст. 222, 358 КК України), у яких закон дозволяє застосування арешту у виключних випадках, найкращою альтернативою підписки про невиїзд може бути застава, оскільки заставні кошти є додатковою гарантією відшкодування збитків.

¹[1] *Скоринг* – автоматична система оцінювання ризиків позичальника. Рішення про видачу кредиту приймає комп’ютерна програма, попередньо перевіривши анкету потенційного позичальника на достовірність і виставивши бали на підставі окремих параметрів. Зазвичай скорингова картка містить від 5 до 15 параметрів оцінки. За сумою набраних балів визначають, надавати клієнтові кредит, відмовити чи незначно підвищити відсоткову ставку за ризик.

Не всі керівники на місцях організували належний розгляд заяв представників комерційних банків щодо заволодіння коштами цих фінансових установ, проведення за цими заявами належних дослідчих перевірок. Ці перевірки здебільшого доручають “новачкам”, які, у зв’язку з недосвідченістю, відсутністю досвіду, нерідко з надуманих підстав, приймають рішення про відмову в порушенні кримінальних справ. За результатами перевірки заяв і повідомлень про вчинення шахрайства у сфері кредитування в порядку ст. 97 КПК України, органи дізнання доходять висновку, що протягом установленого десятиденного терміну перевірки не зібрано достатніх даних, які свідчили б, що в діях певних осіб є ознаки злочину. На цій підставі органи дізнання відмовляють у порушенні справ, посилаючись на п. 2 ст. 6 КПК України (за ініціативою Головного слідчого управління МВС України, в 2010–2011 рр. органи прокуратури скасували відповідні постанови за понад 280 матеріалами). Поширена негативна практика доручення розгляду заяв про заволодіння коштами банків працівникам підрозділів, які не спеціалізуються на викритті злочинів у сфері економіки (лише в м. Києві з 55 “відмовних” рішень, винесених працівниками “інших” підрозділів протягом 2010 р., 30 скасувала прокуратура).

Представники банку, отримавши копію постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, мають усі підстави оскаржити це рішення, звернувшись до прокурора, який здійснює нагляд за органами дізнання та досудового слідства, чи до районного (міського) суду за місцем розташування органу дізнання (ст. 99, 236-1 КПК України).

У разі якщо за заявою банку про шахрайське заволодіння коштами під час одержання кредиту відмовлено в порушенні кримінальної справи і вичерпано передбачені законом можливості щодо оскарження цього рішення, банк не позбавлений права звернутися до суду з позовом про стягнення боргу в порядку цивільного чи господарського судочинства. Залежно від статусу позичальника, ці позови подають до районного (міського) суду за місцем знаходження відповідача (якщо іншу підсудність не визначено договором) у разі, якщо позичальником є фізична особа, або до господарського суду, якщо позичальником є юридична особа.

Неправильна кваліфікація злочинів у кримінальних справах, як правило, тягне за собою невжиття заходів щодо відшкодування завданих банкам збитків. Вивчення кримінальних справ засвідчило, що слідчі, незважаючи на наявність ознак злочинів проти власності (ст. 190, 191 КК України) або у сфері господарської діяльності (ст. 222 КК України), справи порушують за статтями про інші злочини (ст. 358, 366 КК України) та надалі не змінюють кваліфікацію.

Помилки під час кваліфікації злочинів у сфері кредитування пов’язані, передусім, з неправильною оцінкою фактичних обставин учиненого, тобто поверховим дослідженням і недостатньо повним з’ясуванням обставин, що входять до предмета доказування. Отже, незважаючи на тенденцію до зменшення заяв і повідомлень про вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами та, відповідно, кримінальних справ про злочини цієї категорії, набуває актуальності питання підвищення ефективності застосування слідчими норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

Кримінальні справи про злочини у сфері банківського кредитування може бути порушено як за повідомленнями адміністрацій банків, так і за матеріалами оперативних підрозділів. Крім того, інформацію про злочин може бути отримано із заяв громадян, повідомлень службових осіб контролюючих органів, засобів масової інформації, під час провадження у справах про інші злочини.

Ефективне розкриття злочинів у сфері банківського кредитування та обґрунтоване порушення кримінальної справи значною мірою залежить від якості матеріалів попередньої (дослідчої) перевірки. Аналіз стану порушення кримінальних справ про ці злочини протягом 2009–2010 рр. виявив, що справи порушували переважно без належної документальної перевірки діяльності підприємств-позичальників лише на підставі заяв і пояснень банківських установ, інших осіб та копій відповідних угод. Це негативно впливає на оперативність й об'єктивність розслідування, призводить до помилок у кваліфікації. З метою усунення цього недоліку, необхідно під час дослідчої перевірки залучати фахівців підрозділів державних контролюючих органів (представників Національного банку України, контрольно-ревізійних управлінь, аудиторських фірм), які фіксували б усі виявлені порушення шляхом складання відповідних актів.

Під час проведення дослідчих перевірок і в межах досудового слідства належним чином не перевіряють на причетність до вчинення злочинів службових осіб банку, відповідальних за оформлення та погодження надання кредитів, хоча жоден значний кредит, що видавали під сумнівне забезпечення або суб'єктам господарювання з “негативною історією”, не міг бути виданий без сприяння банківських працівників.

Серед найбільш складних ситуацій, що виникають під час кваліфікації злочинів у сфері банківського кредитування, є розмежування шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України) та злочинів проти власності, зокрема шахрайства, передбаченого ст. 190 КК України. Висновок про наявність або відсутність на момент укладання договору кредитування умислу позичальника безоплатно заволодіти чужим майном (кредитними коштами банку) потрібно робити за кожним конкретним випадком, ретельно дослідивши всі матеріали справи.

Про наявність у діях позичальника ознак шахрайства (ст. 190 КК України) можуть свідчити, зокрема, такі обставини:

- 1) раптове зникнення позичальника з місця проживання на період, що перевищує передбачений кредитним договором термін погашення кредиту (для фізичних осіб) або ліквідація підприємства-позичальника без повідомлення про це представників банку;
- 2) витрачання кредитних коштів не за цільовим призначенням, а на особисті потреби (з використанням фіктивних угод, послуг конвертаційних центрів, переведенням коштів на закордонні рахунки тощо);
- 3) ознаки фіктивності в діяльності підприємства-позичальника, зокрема, використання послуг фірм, що діють з порушенням чинного законодавства;
- 4) відсутність реальних можливостей виконати кредитні зобов'язання, обізнаність керівників і службових осіб суб'єкта господарювання про нікчемність, удаваність укладених угод та спрямування цієї діяльності на протиправне збагачення, неможливість реального здійснення взятих зобов'язань з урахуванням дійсного часу, віддаленості, розташування контрагентів один від одного, місця знаходження майна чи обсягу матеріальних ресурсів, економічно необхідних для виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг, нездійснення організатором відповідної діяльності;
- 5) використання підроблених документів, штампів, печаток;
- 6) відчуження без згоди кредитора предмета застави;

7) наявність ознак організованого злочинного угруповання, що характеризуються тривалістю існування, розподілом ролей співучасників, ієрархічністю структури тощо.

Водночас вважаємо помилковою поширену на практиці думку, що ознаки злочину проти власності в будь-якому разі відсутні, якщо кредит забезпечено заставою, розмір якої є вищим, ніж сума одержаного кредиту. Заставадавець, у разі укладання кредитного договору від імені суб'єкта господарської діяльності, є лише цей суб'єкт, а не фізична особа, навіть якщо вона й підписувала угоду про заставу від імені цього суб'єкта. Однак привласнити кредитні кошти, одержані за вказану заставу, може конкретна фізична особа, саме вона в цьому разі відповідає за злочин проти власності, заподіюючи, водночас, матеріальну шкоду суб'єкту господарювання в розмірі вартості предмета застави.

Слід урахувати й іншу правову позицію. У разі наявності ознак шахрайства як злочину проти власності укладена особою з банком угода (зокрема, кредитний договір, договір купівлі-продажу, оренди), відповідно до ст. 234 Цивільного кодексу України, є правочином, що вчиняють без наміру створити будь-які наслідки, і суд може оцінити його недійсним. Ідеться про обман у намірах, а саме обман щодо тих цілей, на які планується використати майно, отримане на підставі цивільно-правового договору (договір кредитування). Отже, не можна стверджувати, що наявність належним чином оформленого договору завжди свідчить про відсутність ознак злочину, а спір між сторонами слід вирішувати лише в межах цивільного чи господарського судочинства.

Залежно від наявності інформації про особу злочинця, на початковому етапі розслідування шахрайства у сфері банківського кредитування можна виокремити три типові слідчі ситуації:

- 1) у вчиненні злочину брали участь представники позичальника;
- 2) у вчиненні злочину брали участь позичальник і представник кредитора;
- 3) злочин учинено організованою злочинною групою.

Для першої ситуації характерна попередня змова між службовими особами суб'єкта господарювання, що одержує кредит. Обов'язково серед цих осіб фігурують ті, які є керівниками цієї юридичної особи, оскільки одержати кредит неможливо без їх особистої участі й згоди. Ці особи мають право підпису фінансових документів. Часто співучасниками під час учинення шахрайства з фінансовими ресурсами є керівник і головний бухгалтер, хоча можливі ситуації, коли бухгалтер не обізнаний з приводу того, що відбувається, і зазвичай виконує вказівки керівництва.

У другій ситуації позичальник особисто або через посередника, з метою одержання кредиту, вступає в злочинну змову з представником банку, який має вирішальний голос під час розгляду питання про надання кредиту. Унаслідок того, що охочих одержати кредит багато, а виділених коштів недостатньо, банк має можливість обирати клієнтів. Для того щоб потрапити в число "обраних", нерідко дають хабарі. Під час розслідування виникають труднощі в доказуванні хабарництва, тому що і позичальник, і кредитор, розуміючи, що вони вчинили злочин, намагаються приховати цей факт. Для цього злочинці можуть використати такий прийом, як оформлення кредиту на іншу особу.

Третя слідча ситуація містить у собі ознаки вищевказаних ситуацій і, водночас, має певну специфіку. Для вузькоспеціалізованих злочинних груп, що вчиняють шахрайство з фінансовими ресурсами, характерна невелика чисельність, порівняно проста організаційна структура з досить значним професійним досвідом членів її керівної та навіть виконавчої ланки. Зазначені групи найчастіше створюються ситуативним або договірним способом і на порівняно невеликий термін, порівняно з організованими злочинними групами, що створюють для здійснення тривалого злочинного бізнесу. Під час планування злочину як

консультантів можуть залучати фахівців у сфері фінансового, податкового права, комп'ютерних технологій та ін.

Отже, незважаючи на об'єктивні труднощі, усі випадки шахрайства у сфері банківського кредитування сприймаються громадськістю як ознака ненадійності банківської системи, показник неефективності заходів її кримінально-правової охорони. Тому, як переконують наведені вище дані, набуває надзвичайної важливості не лише питання вдосконалення відповідних норм законодавства про кримінальну відповідальність і положень КПК України, про що сьогодні досить часто йдеться у юридичній літературі, а й питання підвищення ефективності засобів і прийомів застосування цих норм у розслідуванні конкретних злочинів шляхом розроблення та впровадження криміналістичних методик, адекватних потребам сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шахрайство на фінансовому ринку : практ. посіб. з протидії [за ред. В. Феценка ; матеріали К. Абрамова та ін.]. – К. : Укр. агентство фін. розв., 2011. – 422 с.
2. “Надра”: видобуток мільярдів // Іменем Закону. – 2010. – № 48. – С. 5.
3. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [монографія] / Чернявський С. С. – К., 2010. – 623 с.
4. Дудоров О. Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину / О. Дудоров, О. Богушко // Підприємництво, господарство і право. – 1999. – № 6. – С. 38–43.
5. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. В. Курман. – Х., 2002. – 20 с.
6. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / С. С. Чернявський. – К., 2002. – 20 с.
7. Мойсик В. Р. Кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами в Україні : [посіб.] / Мойсик В. М. – К., 2010. – 243 с.